

bestuurselite. Dit patroon is ook voor andere Nederlandse steden vastgesteld, maar niet met dezelfde intensiteit. Kortom, enerzijds nam de relatieve omvang van de Antwerpse bestuurselite af door de demografische expansie van de stad; anderzijds ‘veredelde’ deze elite. In de periode 1520-1549 was 63 procent van de bestuursfamilie van adellijke afkomst.

Everaert geeft op grond van het beschikbare bronmateriaal een degelijke en informatieve analyse van de veranderlijke groep families met politieke macht in de Brabantse metropool. Hoewel macht en rijkdom lange tijd niet samenvielen, vonden telgen uit families van handelaren halverwege de zestiende eeuw steeds vaker hun weg naar het stadsbestuur. Hiermee relateert ze de vermeende uitzonderlijke samenstelling van Antwerpens stadsbestuur. Het antwoord dat Everaert geeft op de onderzoeksvraag blijft echter enigszins onbevredigend, omdat ze haar verklaringen niet comparatief toetst. Institutionele barrières tot het stadsbestuur en groepsvorming door sociale afsluiting kwamen ook in andere gateway-steden voor en bieden op zichzelf geen afdoende verklaring. Het preciezer plaatsen van de werking van deze mechanismes in de ontwikkeling van Antwerpen als stad en gateway had waarschijnlijk meer inzicht gegeven in de wijze waarop ze de evolutie van de politieke elite concreet stuurden.

Arie van Steensel, Rijksuniversiteit Groningen

Moritz Föllmer en Pamela E. Swett (red.), *Reshaping Capitalism in Weimar and Nazi Germany* (Cambridge: Cambridge University Press, 2022). 320 pp. ISBN 9781108833547.

DOI: 10.52024/tseg.18837

Fascisme is de voortzetting van democratisch kapitalisme met andere middelen. Het is een oplossing voor de intrinsieke spanning waar kapitalistische democratieën periodiek aan dreigen te bezwijken. Kapitalisme wordt gekenmerkt door de feitelijke ongelijkheid die er zowel uitkomst van als voorwaarde voor is. Democratie is daarentegen gestut op de formele gelijkheid volgens het welk elke burger een gelijkwaardige stem heeft. Kapitalisten hebben dan te vrezen dat democratie onttaardt in nationalisatie, herverdeling en onteigening. Fascisme maakt dat laatste onmogelijk zonder evenwel het aanroepen

van de demos als constituerende staatslegitimatie op te geven. Geen auteur heeft dat treffender verwoord dan Walter Benjamin in 1935: ‘Der Faschismus versucht, die neu entstandenen proletarisierten Massen zu organisieren, ohne die Eigentumsverhältnisse, auf deren Beseitigung sie hindrängen, anzutasten.’¹ Goedschiks of kwaadschiks wordt de demos door fascisten onherkenbaar herschepen tot een actor die onder geen beding eigendomsverhoudingen meer contesteert en niet langer kapitaal als haar vijand identificeert. De door ongelijkheid geïnduceerde frustratie moet dan wel op iets anders gericht. Fascistisch kapitalisme behoeft zodoende creatie van een vijandgestalte en behelst daarmee een culturele transformatie.

Reshaping Capitalism in Weimar and Nazi Germany adresseert precies hoe kapitalisme herschepen werd in Duitsland in het interbellum. De bundel met elf bijdragen van evenzoveel historici richt zich in bijzonder op ‘capitalism’s cultural dimension [...] covering economic practices, discourses, and representations’ (p. 4). De inleiding constateert daarbij een paradoxale co-existentie van alomtegenwoordige *Kapitalismuskritik* en een wijdverspreide kapitalistische praxis. Zo karakteriseerde Max Weber het contemporaine kapitalisme als ‘ein rein politisch verankerter Raubtierkapitalismus’. Burgers voelden zich subjectief vervreemd van een economisch systeem waar zij objectief deel van hadden uit te maken. Moritz Föllmer stelt te dien aanzien dat ‘capitalism was widely criticized and seldom defended, but it proved remarkably capable of confining individual, collective, and governmental agency’ (p. 33). In het interbellum werd echter óók actief een kapitalistische restauratie doorgezet – ondanks “anticapitalist rhetoric, [...] restoration of a ‘rational’ liberal economic order [...] became – and remained – an urgent task” (p. 61). Dit kwam neer op een klassenstrijd tegen arbeid. In de jaren ‘30 slonk het aandeel van het nationale inkomen dat naar arbeid ging als gevolg van bevroren lonen en uitkeringen, terwijl grootbedrijven buiten schot bleven. Dat laatste moest zo blijven en de ‘elimination of Jews from German economic life that started in 1933 went hand in hand with erasing the term ‘capitalism’ from the German vocabulary.’ (p. 84). Dit nu is de cruciale observatie van het eerste deel – getiteld *Debating Capitalism* – van de bundel.

Hierbij aansluitend tematiseert Simone Derix in het tweede deel – *Concealing Capitalism* – de exemplarische wijze waarop de puissant rijke familie Thyssen haar kapitaalbezit verhulde. Het optuigen van een

1 W. Benjamin (1936), *Das Kunstwerk im Zeitalter seiner technischen Reproduzierbarkeit*, Nachwort.

intransparante financiële keten moest aandacht voor en belasting van hun vermogen voorkomen. Na het begrip ‘kapitalisme’ moesten ook kapitalisten aan de aandacht onttrokken worden. In het derde deel – *Promoting Capitalism* – wordt in het licht gesteld dat het tegendeel gold voor wat Marx in de openingszin van *das Kapital* als de kapitalistische ‘Elementarform’ aanduidde. Marketing voor goederen was, zo stelt Jan Logemann, integraal onderdeel van een regime “that made both the mass production of standardized consumer goods (‘people’s products’) and emotional propaganda appeals hallmarks of its political strategy” (p. 230). Productie en verkoop moesten doorgaan – en in elk geval dat laatste kon niet onzichtbaar.

Racializing Capitalism vormt het vierde en laatste deel. Daarin stelt Alexa Stiller dat kapitalisme na 1933 gecontinueerd werd in de aangepaste vorm die zij Völkisch Capitalism noemt. De Duitse oorlogseconomie prioriteerde wapenproductie boven productie van exportgoederen. Wisselkoersen en prijzen werden gereguleerd. Grootbedrijven werden echter niet vergeten en profiteerden van de staatswege mogelijk gemaakte slaven- en dwangarbeid. Onder andere BMW, Porsche, Volkswagen en Mercedes werkten samen met de NSDAP.

De bundel beschouwt kapitaal uiteindelijk evenwel eerder als handlangers dan als initiators van het Derde Rijk. Als slotconclusie kunnen we stellen dat ‘Capitalism did not ‘create fascism’ [...] but, in the cultural context of Germany between 1918 and 1945, it could be harnessed effectively by the Nazi regime, so that its various agents contributed to implementing a racist and imperialist agenda.’ (p. 16). Ook kapitalisten waren gewillige beulen van Hitler en door een culturele *Umschwung* werd dat aan het oog onttrokken. De bundel stopt in 1945 en adresseert daarmee niet in hoeverre democratisch kapitalisme na 1945 weer een voortzetting van fascisme was. Na de oorlog bleven automobielen van voornoemde bedrijven immers rondrijden, werd de *Kommunistische Partei Deutschlands* in 1956 verboden en hield denazificering in de BRD op waar kapitaalbelangen begonnen. Hoe analyse van de cultuur van de *Bundesrepublik Deutschland* ook uitvallen zou, belang van deze bundel is de navolgenswaardige wijze waarop de geschiedenis van de twintigste eeuw samen gedacht wordt met het economische systeem dat al eeuwen ongeschonden uit elke oorlog tevoorschijn komt, al dan niet met een aangepast cultureel omhulsel.

David Hollanders, Universiteit van Amsterdam